MUHAMMADSHARIF SO‘FIZODA IJODI VA MA’RIFATPARVARLIK FAOLIYATI: MILLIY UYG‘ONISH DAVRI ADABIYOTIDA O‘RNI

Yo’ldasheva Hilola

Namangan viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi ilmiy xodimi

Annotatsiya.

Ushbu maqolada XX asr boshlaridagi milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotining yirik namoyandasi, ma’rifatparvar shoir, pedagog va jamoat arbobi Muhammadsharif So‘fizodaning hayoti, ijodiy merosi hamda ma’rifatparvarlik faoliyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda shoirning jadidchilik harakatidagi o‘rni, satirik va ma’rifiy she’riyati, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi xizmatlari hamda 1926-yilda birinchi «O‘zbekiston xalq shoiri» unvoniga sazovor bo‘lganligi yoritiladi. Manbalar asosida tug‘ilgan yili masalasidagi munozaralar ham ko‘rib chiqiladi. Maqola xulosalarida So‘fizoda merosining bugungi kunda milliy-ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlashdagi ahamiyati ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: *Muhammadsharif So‘fizoda, jadidchilik, ma’rifatparvarlik, satirik she’riyat, yangi usul maktablari, O‘zbekiston xalq shoiri, milliy uyg‘onish.*

Аннотация.

В статье анализируются жизнь, творческое наследие и просветительская деятельность крупного представителя узбекской литературы периода национального пробуждения начала XX века, поэта-просветителя, педагога и общественного деятеля Мухаммадшарифа Суфизаде. Рассматривается его роль в джадидском движении, сатирическая и просветительская поэзия, вклад в организацию новометодных школ, а также присуждение ему в 1926 году первого звания «Народный поэт Узбекистана». На основе источников обсуждается вопрос о годе рождения поэта. В выводах подчеркивается значение наследия Суфизаде для укрепления национально-духовных ценностей сегодня.

Ключевые слова: *Мухаммадшариф Суфизаде, джадидизм, просветительство, сатирическая поэзия, новометодная школа, Народный поэт Узбекистана, национальное пробуждение.*

Abstract.

This article analyzes the life, literary heritage and educational activities of Muhammadsharif Sofizoda, a major figure of Uzbek literature of the national awakening period of the early 20th century, an enlightener poet, educator and public figure. The study examines his role in the Jadid movement, his satirical and enlightening poetry, his contribution to the establishment of new-method schools, and the award of the first title of "People's Poet of Uzbekistan" in 1926. Debates concerning the year of his birth are also reviewed on the basis of sources. The conclusions emphasize the significance of Sofizoda's legacy for strengthening national and spiritual values today.

Keywords: *Muhammadsharif Sofizoda, Jadidism, enlightenment, satirical poetry, new-method schools, People's Poet of Uzbekistan, national awakening.*

KIRISH

XX asr boshlarida Turkiston xalqlari orasida milliy uyg‘onish harakati kuchayib bordi. Bu harakatning eng muhim yo‘nalishlaridan biri jadidchilik bo‘lib, uning asosiy maqsadi xalqni ma’rifat orqali uyg‘otish, ta’lim tizimini isloh qilish va milliy ongni shakllantirish edi. Jadidchilik harakati nafaqat siyosiy va ijtimoiy sohalarda, balki adabiyot va madaniyat sohasida ham chuqur iz qoldirdi. Aynan shu davrda o‘zbek adabiyoti yangi mavzular, yangi g‘oyalar va yangi badiiy uslublar bilan boyidi. Jadid adabiyotining yirik vakillaridan biri Muhammadsharif So‘fizoda hisoblanadi. U nafaqat iste’dodli shoir, balki fidokor pedagog, jamoat arbobi va ma’rifatparvar sifatida o‘z davrining eng faol ziyolilaridan biri bo‘lgan.

So‘fizoda ijodining o‘rganilishi o‘zbek adabiyotshunosligida muhim o‘rin tutadi. Begali Qosimov, T. Rasulov, Husaynxon Orifiy, Sobir Mirzayev, Naim Karimov kabi olimlar uning hayoti va merosiga oid tadqiqotlar olib borganlar. Ularning ishlarida shoirning biografiyasi, ijodiy yo‘li va ayrim asarlarining tahlili

berilgan. Shunga qaramay, So‘fizodaning to‘liq biografiyasi, ijodiy merosining badiiy xususiyatlari, poetik mahorati hamda ma’rifatparvarlik faoliyatining keng qamrovli tahlili dolzarbligicha qolmoqda. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 8-oktabrdagi F-5598-sonli Farmoyishi hamda jadidlar merosini chuqur o‘rganish va targ‘ib qilish bo‘yicha berilgan topshiriqlar doirasida So‘fizoda shaxsiyati va ijodini yangicha yondashuvlar asosida tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi – Muhammadsharif So‘fizodaning hayoti, ijodiy merosi va ma’rifatparvarlik faoliyatini manbalar asosida tahlil qilib, uning milliy uyg‘onish davri adabiyoti va ta’lim tizimidagi o‘rnini aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: shoirning biografiyasidagi munozarali masalalarni aniqlashtirish; ijodiy merosining mavzuiy va badiiy xususiyatlarini ochib berish; ma’rifatparvarlik faoliyatining ahamiyatini baholash; merosining bugungi kundagi ahamiyatini ko‘rsatish. Tadqiqotda tarixiy-biografik, adabiy-tanqidiy, qiyosiy tahlil va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi.

1. HAYOTI VA IJODIY FAOLIYATINING SHAKLLANISHI

Muhammadsharif So‘fizodaning tug‘ilgan yili masalasida adabiyotshunoslikda turli ma’lumotlar mavjud. Ko‘p manbalarda, jumladan, Vikipediya va ayrim ansiklopedik nashrlarda 1869-yil 29-yanvar deb ko‘rsatilgan. Biroq shoirning o‘z tarjimai holida va shaxsiy ishidagi savol varaqasida 1880-yil 29-yanvar sanasi qayd etilgan. Buyuk Ahmad Muhammad Ubayd («O‘zbekiston adabiyoti va san’ati», 1993-yil 23-iyul) keltirgan ma’lumotlarga ko‘ra, So‘fizoda: «Men 1880-yil 29-yanvar kunida Chust shahridagi ko‘nchigarlik jamoasida tug‘ilganman», deb yozgan. Uning shaxsiy ishidagi savol varaqasida ham: «So‘fizoda 1880-yilda kambag‘al dehqon oilasida tug‘ilgan, ma’lumoti o‘rta, asosiy kasbi o‘qituvchilik, qilib turgan vazifasi va ishi shoirlik bo‘lib, oilasi 8 jondan iborat», deb ko‘rsatilgan. Akademik Naim Karimov ham 1870-yil atrofida bo‘lishi mumkinligini ta’kidlagan. Ushbu maqolada manbalarning xilma-xilligini inobatga

olib, shoirning o‘z qo‘lyozma ma’lumotlariga asoslanib, 1880-yil sanasiga e’tibor qaratiladi.

Muhammadsharif Egamberdi o‘g‘li Chustda (hozirgi Namangan viloyati) kambag‘al hunarmand oilasida dunyoga kelgan. Otasi Egamberdi so‘fi pichoqchilik va charxchilik bilan shug‘ullangan, shuningdek, masjidda so‘fi vazifasini ham bajargan. Onasi Zaynab xolaning sa’y-harakati bilan yosh Muhammadsharif qo‘shnisi Manzura otindan xat-savod chiqargan. Zukko va xushovoz Manzura otin aytgan ertak, doston va qo‘shiqlar kelajakdagi shoirda adabiyotga bo‘lgan muhabbatni uyg‘otgan. Keyinchalik u Hofiz, Bedil, Alisher Navoiy, Muqimiy va Furqat ijodini chuqur o‘zlashtirib, she’r yozishni mashq qila boshlagan. Toshkentda chiqadigan «Turkiston viloyatining gazeti» hamda Qozon, Orenburg va Boqchasaroyda nashr etiladigan gazetalar bilan qiziqqan. Boku va Tiflisda chop etilgan ozar tilidagi asarlarni ham mutolaa qilgan.

1893–1899-yillarda So‘fizoda Qo‘qonda yashab, madrasada ta’lim olgan. Bu davrda u Muqimiy, Muhyi, Zavqiy, Nodim Namangoniy kabi shoirlar bilan yaqin munosabatda bo‘lgan. Muqimiy to‘garagida faol qatnashishi shoir dunyoqarashining shakllanishida, badiiy mahoratining o‘sishida o‘ziga xos maktab bo‘ldi. Muqimiy tavsiyasi bilan «Vahshiy» taxallusini qabul qilgan. Dastlabki hajviy asarlari – «Dakanang», «Bedanang», «Ayting bu so‘zimni», «O‘pay», «G‘ubor dardu olam» kabi g‘azallar orqali adabiy muhitga kirib kelgan. Bu asarlarida u boylar, chor amaldorlari va mutaassiblarning illatlarini keskin tanqid qilgan. Ayniqsa, «Dakanang» va «Bedanang» kabi hajviyalar o‘sha davrda keng tarqalgan va xalq orasida mashhur bo‘lgan.

1899–1901-yillarda Chustga qaytib kelgach, shoirning hajviy she’rlari mahalliy hukmron doiralarining g‘azabini keltirgan. Uni «dahriy», «beadab», «badosi» deb ayblab, o‘limga hukm qilishgan. Natijada So‘fizoda 14 yil davomida vatandan uzoqda – Boku, Tiflis, Arabiston, Hindiston, Turkiya va Afg‘onistonda yashashga majbur bo‘lgan. Bu yillar uning dunyoqarashini kengaytirgan, Azerbayjon jadidlari Jalil Mammadqulizoda, Sabir Tohirzoda, Muhammad Hodiy

bilan tanishishiga sabab bo‘lgan. U «Mulla Nasriddin» jurnali ta’sirida satirik uslubini yanada rivojlantirgan. 1902-yilda Istanbulga borgan, u yerda so‘fiylik tariqatlarida imomlik qilgan, keyin o‘qituvchilar kollejiga o‘qishga kirgan, lekin o‘qishni tugatmasdan Turkistonga qaytgan.

2. MA’RIFATPARVARLIK FAOLIYATI VA YANGI USUL MAKTABLARI

So‘fizoda nafaqat shoir, balki fidokor pedagog sifatida ham tanilgan. 1910–1913-yillarda Qo‘ng‘irot (hozirgi Qoraqalpog‘iston)da muallimlik qilgan. Bu yerda u ma’rifatparvarlik ruhidagi she’rlarini yozib, Boku matbuotida e’lon qilgan. 1913-yil oxirida Chustga qaytib, yangi usul (usuli jadid) maktabi ochgan. Maktab eshigining tepasiga quyidagi so‘zlarni yozdirgan ekan: «Men ul bo‘yoqchimanki, maktab xumida rang berib, qora chappalarni o‘n ikki oyda oq qilaman». Bu maktabda ona tili, jo‘g‘rofiya, handasa kabi dunyoviy fanlar o‘qitilgan, diniy darslar deyarli o‘qitilmagan. Bundan tashqari, Kamarsadada etim bolalar uchun «Dorulaytom» (Etimlar uyi) va kattalar uchun kechki kurslar tashkil etgan. Bu faoliyat o‘sha davr uchun nihoyatda jasoratli qadam edi.

Yangi usul maktablari mutaassiblar va mahalliy hokimiyatning qattiq qarshiligiga uchragan. So‘fizodani «muallimi kofir» deb e’lon qilishgan, maktabni yopishgan va shoirni Chustdan haydab yuborishgan. «Turkiston viloyatining gazeti»ning 1914-yil 1-yanvar sonida quyidagi mazmundagi xabar bosilgan: «Chust shahrida bir mulla shoir usuli jadid ochgan ekan. Chust aholilari aning axloqi buzuq deb maktabni tarqatib, o‘zini Chustdin haydab yuborgan ekanlar». Shu munosabat bilan yozilgan «Chustlilar bizlar» she’ri o‘sha davr matbuotida katta shov-shuvga sabab bo‘lgan. She’rda muallif «usuli qadim» tarafdorlarini o‘zlarining tilidan fosh etish usulidan mohirona foydalangan. She’r mahalliy hukumat vakillarini larzaga solgan, shoirni qamoqqa olishgan, jismoniy jazo berishgan.

Keyinchalik Hindistonda muallimlik qilgan, Afg‘onistonda esa maorif vazirligida mas’ul lavozimlarda ishlagan. Amir Habibullohon davrida uning fors tilidagi she’rlari «Siroj ul-axbor» gazetasida e’lon qilingan va hukmdor nazariga

tushgan. Amirning ruxsati bilan maktab ochishga ruxsat olgan. Keyinroq Omonulloxon davrida maorif vazirligida ishlagan. 1919-yilda Afg‘oniston delegatsiyasi tarkibida tarjimon sifatida Turkistonga qaytib kelgan va yurtida qolgan. Shundan so‘ng u yana ta’lim va adabiy faoliyatini davom ettirgan. Turakurgan tumanidagi Shaxand qishlog‘ida 1919-yilda ochgan maktab bugungi kunda uning nomi bilan ataladi.

3. SHE’RIYATINING MAVZUIY VA BADIY XUSUSIYATLARI

So‘fizoda ijodining asosiy qismini lirik va satirik she’rlar tashkil etadi. Uning lirik g‘azallarida sevgi, vatan, ma’rifat va insoniy qadriyatlar o‘rin olgan. «G‘ubor dardu olam», «O‘pay» kabi asarlarida an’anaviy aruz vaznlari (ayniqsa, ramali musammani mahzuf) mohirona qo‘llanilgan. Shoir badiiy tasvir vositalaridan – tashbeh, istiora, kinoya, mubolag‘a, talmeh va boshqa san’atlardan keng foydalangan. Tadqiqotchi G. Mamadaliyeva ta’kidlaganidek, So‘fizoda she’riyatida poetik tasvir va mahorat o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, milliy uyg‘onish davri adabiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan.

Satirik she’riyat So‘fizoda ijodining eng yorqin qirrasidir. «Dakanang», «Bedanang» kabi asarlarida u ijtimoiy illatlarni ochiqchasiga tanqid qilgan. Bu hajviyalar xalq og‘zaki ijodiga yaqin, tushunarli va ta’sirchan tilda yozilgan. «O‘qing onalar», «Gazeta to‘g‘risida», «Vatan», «Xonimlar isminda», «Muslimalar» kabi ma’rifiy she’rlari esa xotin-qizlar savodxonligi, matbuotning ahamiyati va vatanparvarlik g‘oyalarini targ‘ib etgan. Bu asarlar jadid adabiyotining demokratik ruhini ifoda etadi. Shoir ayollarning ma’rifatlanishi jamiyat taraqqiyotining muhim sharti ekanligini tushungan va buni she’rlarida aks ettirgan.

Sovet davrida ham So‘fizoda ijodini davom ettirgan. «Haqiqatdan ko‘z yumganlar», «Qalaysizlar?», «Saylovga» kabi she’rlari o‘sha yillardagi ijtimoiy-siyosiy muhitni aks ettiradi. 1934-yilda «Bayram nashidalari» dostonini yozgan. 1926-yil 27-fevralda Hamza Hakimzoda Niyoziy bilan bir kunda O‘zbekiston hukumati qarori bilan «O‘zbekiston xalq shoiri» unvoniga sazovor bo‘lgan. Bu

unvon o‘zbek adabiyoti tarixida birinchi marta berilgan yuksak e’tirof edi. So‘fizoda O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi prezidiumi a’zosi ham bo‘lgan.

So‘fizoda she’riyatining yana bir muhim xususiyati – uning zullisonayn (ikkala tilda) ijod qilishidir. U o‘zbek va fors tillarida she’rlar yozgan. Afg‘onistondagi faoliyati davomida fors tilidagi asarlari mahalliy matbuotda e’lon qilingan. Bu esa uning keng madaniy dunyoqarashidan dalolat beradi. Shoir aruz vaznining turli shakllaridan mahorat bilan foydalangan, shu bilan birga, xalq she’riyatiga yaqin uslublarni ham qo‘llagan.

So‘fizoda ijodining yana bir muhim jihati – uning matbuot bilan doimiy aloqasi edi. U qayerda yashamasin, Toshkent, Kavkaz, Qrim, Orenburg, Turkiyada chop etiladigan gazetalar bilan aloqasini uzmagan. Uning maqolalari va she’rlari «Turkiston viloyatining gazeti», «Sadoyi Turkiston», «Sadoyi Farg‘ona» gazetalarida muntazam chiqib turgan. Bu esa shoirning o‘z davri ziyolilari bilan uzviy bog‘langanligidan, ma’rifatparvarlik g‘oyalarini keng ommaga yetkazishga intilganligidan dalolat beradi. Matbuot orqali u nafaqat o‘z she’rlarini tarqatgan, balki jamiyatdagi illatlarni fosh etish, xalqni uyg‘otish ishiga ham hissa qo‘shgan.

4. QATAG‘ON, MEROS VA BUGUNGI AHAMIYATI

1937-yilda So‘fizoda «xalq dushmani» deb e’lon qilinib, qamoqqa olingan va otuvga hukm qilingan. U 57 yoshida qatag‘on qurboni bo‘lgan. Shoirning ijodiy merosi uzoq yillar davomida unutilgan, faqat mustaqillik yillarida qayta tiklandi. 1968-yilda «Tarona» nomli she’rlar to‘plami nashr etilgan. Keyinchalik «Tanlangan asarlar» (Ma’naviyat nashriyoti, 1999) e’lon qilingan. Chustda muzey ochilgan, Namangan viloyati bolalar kutubxonasiga uning nomi berilgan. Turakurgan tumanidagi 33-maktab ham So‘fizoda nomi bilan ataladi. 2024-yilda shoir tavalludining 155 yilligiga bag‘ishlangan ilmiy anjuman o‘tkazilgan.

Shuningdek, So‘fizodaning pedagogik qarashlari ham alohida e’tiborga loyiq. U ta’limni faqat savod o‘rgatish deb emas, balki shaxsni kamol toptirish, milliy ongni shakllantirish vositasi deb hisoblagan. Yangi usul maktablarida dunyoviy fanlarning ustuvorligi, qiz bolalarning ham ta’lim olishi zarurligi haqidagi g‘oyalari

o‘sha davr uchun nihoyatda ilg‘or edi. Bugungi kunda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari, xususan, umumiy o‘rta ta’lim tizimidagi o‘zgarishlar So‘fizoda kabi jadid ma’rifatparvarlarining orzularining amalga oshishi deb baholash mumkin.

Bugungi kunda So‘fizoda merosi milliy-ma’naviy tarbiya, vatanparvarlik va ma’rifatparvarlik g‘oyalarini yoshlarga singdirishda muhim manba hisoblanadi. Uning hayoti jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurashish hech qachon oson kechmaganligini yana bir bor isbotlaydi. Shoirning «Men ul bo‘yoqchimanki...» degan so‘zlari bugungi ta’lim tizimi xodimlari uchun ham ibratli shior bo‘lishi mumkin. Uning ayollar savodxonligi, matbuot, vatanparvarlik haqidagi g‘oyalari zamonaviy jamiyat uchun ham dolzarbdir.

So‘fizoda merosini o‘rganishda hali ko‘p ishlar qilinishi kerak. Uning to‘liq she’riy merosini to‘plash, tanqidiy matnini tayyorlash, pedagogik qarashlarini zamonaviy ta’lim metodikasi bilan bog‘lash, shuningdek, xorijiy arxivlardagi (Azerbayjon, Turkiya, Afg‘oniston) materiallarni o‘rganish dolzarb vazifalardandir. Bu ishlar nafaqat adabiyotshunoslik, balki tarix, pedagogika va madaniyatshunoslik uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, Muhammadsharif So‘fizoda nafaqat o‘z davrining yirik shoiri, balki butun bir avlodning ma’rifatparvarlik orzularini o‘zida mujassam etgan shaxs edi. Uning hayoti va ijodini o‘rganish orqali biz nafaqat o‘tmishni anglaymiz, balki kelajak avlodlarni tarbiyalashda kerakli ma’naviy tayanchni ham topamiz. Shoirning «qora chappalarni oq qilaman» degan orzusi bugungi kunda ham har bir o‘qituvchi va ziyolining shiori bo‘lishi lozim.

XULOSA

Muhammadsharif So‘fizoda o‘zbek milliy uyg‘onish davri adabiyoti va ma’rifatparvarlik harakatining yirik namoyandasi sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirdi. Uning satirik va ma’rifiy she’riyati, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi fidokorona mehnati, xalqni savodli qilish yo‘lidagi kurashi bugungi kun uchun ham ibratli. Shoirning birinchi «O‘zbekiston xalq shoiri» unvoniga sazovor

bo‘lganligi uning adabiyotimizdagi o‘rnini yaqqol ko‘rsatadi. U o‘z hayoti bilan ma’rifatparvarlik g‘oyalarining amaliy ifodasini namoyish etgan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi xulosalarga kelish mumkin: birinchidan, So‘fizoda ijodida satirik va ma’rifiy yo‘nalishlar uyg‘unlashgan holda rivojlangan; ikkinchidan, uning pedagogik faoliyati jadidchilik harakatining amaliy ifodasi bo‘lgan; uchinchidan, shoir merosi bugungi kunda milliy-ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Kelajakda So‘fizoda ijodining to‘liq to‘plamini nashr etish, uning pedagogik qarashlarini zamonaviy ta’lim tizimiga tatbiq etish imkoniyatlarini o‘rganish, shuningdek, shoir hayoti va merosiga bag‘ishlangan yangi ilmiy monografiyalar yaratish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 400 b.

2. Qosimov B., Axmedov S., Dolimov U. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999. – 229 b.

3. Husaynxon O. Muhammadsharif So‘fizoda. – Namangan: Namangan nashriyoti, 2007. – 110 b.

4. Mamadaliyeva G. So‘fizoda ijodida poetik tasvir va mahorat // Talqin va tadqiqotlar. – 2024.

5. Muhammadsharif So‘fizoda // O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 12-jild. – Toshkent, 2000–2005.

6. Rasulov T. So‘fizoda ijodiyoti haqida. – Toshkent, 1960-yillar (arxiv materiallari).

7. Karimov N. So‘fizoda qachon tug‘ilgan? // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati.

8. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. – Stanford: Hoover Institution Press, 1990.

9. Muhammadsharif So‘fizoda // Vikipediya. URL: https://uz.wikipedia.org (murojaat sanasi: 26.10.2026).

10. Ziyouz.uz: Begali Qosimov. Muhammadsharif So‘fizoda (1880–1937). URL: https://ziyouz.uz

11. «Turkiston viloyatining gazeti» arxiv materiallari (1914-yil sonlari).

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining F-5598-sonli Farmoyishi (2020-yil 8-oktabr).

13. Yuldasheva D. Ma’rifatparvar ajdodlarimiz // Ustozlar uchun. – 2025.

14. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi materiallari: From the history of activities of Jadids. Sufizoda (1880-1937).

15. Нojиаҳмедов А. Аруз луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998.